

ȘCOALA MUZICALĂ DE LA PUTNA (o sinteză la zi)

Vasile Vasile

A afirma astăzi că Mănăstirea Putna reprezintă una din cele mai vechi și mai viguroase vetre de cultură din țara noastră, înseamnă a începe cu un truism. Dar atingerea stadiului de adevăr care nu mai trebuie demonstrat și pentru domeniul muzicologic de către această afirmație s-a produs în timp, parcurgându-se un drum lung pe care vom încerca să-l conturăm într-o formă succintă în cele ce urmează. În același timp scontăm să depășim și pericolul, evidențiat de multe ori, de a limita prezentarea vetrei muzicale putnene la nivelul cunoscut cu ani în urmă. Procesul investigării documentelor privind școala muzicală de la Putna nu poate fi considerat încă încheiat, mai ales că înșiși cei angajați în acest proces își reproșau (folosesc timpul imperfect pentru regretatul bizantinolog Gheorghe Ciobanu, dăruit trup și suflet nobilei munci de punere în lumină a acestei școli) sau își reproșează graba cu care au atribuit acestei școli psalți din alte spații ortodoxe, îndeosebi din cele constantinopolitane.

Se poate spune că, dacă numărul manuscriselor aparținând școlii muzicale de la Putna a crescut an de an, numărul psalților presupuși a fi putneni s-a diminuat, mai ales în urma vizitei făcute la ctitoria ștefaniană, de bizantinologul Dimitri Conomos de la Universitatea din Vancouver și după corelarea multor date și cataloage apărute între timp. Reținem doar faptul că ultimul manuscris putnean, descoperit în Mănăstirea Leimonos din insula Lesbos, a cărui cunoaștere ne-a fost înlesnită de bizantinologul amintit, este ultima carte tipărită, cuprinzând creații putnene și cel ce s-a îngrijit de punerea ei în circulație, bizantinologul Titus Moisesescu, a primit cel mai recent Premiu al Uniunii Compozitorilor și Muzicologilor. Este de acum celebrul *Manuscris de la Dobrovăț*, asupra căruia vom reveni.

Înainte de a intra în detaliile drumului sinuos al profilării școlii muzicale de la Putna, înțeles atât ca proces istoric dar și al descoperirii lui, se impune o prezentare sumară a premiselor care au permis afirmarea fără precedent a acestei puternice vetre de cultură, în general, și de cultură muzicală, în special.

În timpul lui Ștefan cel Mare se înregistrează un avânt deosebit al vieții religioase, politice și culturale din țara noastră. Voievodul, care aspira la renumele și la faptele Paleologilor (s-a și căsătorit cu o descendentă a acestora, Maria de Mangop), a rămas în istoria culturii noastre drept cel mai important ctitor de biserici și mănăstiri, discutându-se despre un echivalent al ctitoriilor voievodale de cult cu cel al războaielor purtate. În aceste ctitorii se dezvoltă o intensă viață cărturărească, extinsă și pe plan muzical. Ctitorindu-și lăcașul de veci - Putna - domnitorul moldovean îi va purta acestuia o grijă deosebită, fapt reflectat și în perioada ce a urmat trecerii sale în eternitate.

Aici, la Putna, va înflori una din cele mai puternice școli muzicale bizantine, înțelegând prin aceasta ceea ce Octavian Lazăr Cosma definea "primo, ca pe o școală în sensul exact al cuvântului, în care s-au ținut cursuri, s-au predat cunoștințe muzicale și secundo, ca pe o școală muzicală de interpretare și creație"¹.

Cele mai multe cercetări consideră că această școală descinde din una mai veche, existentă la Mănăstirea Neamț, important centru cultural și religios al vremii - era considerat Pantocratorul românesc - și de unde provine însuși primul stareț putnean, Ioasaf, călugăr apreciat cu siguranță și pentru calitățile sale cărturărești.

Încă înainte de înregistrarea primelor codice muzicale putnene, risipite în mari centre (Iași, București, Moscova, Sankt Petersburg, Sofia, Leipzig, Mănăstirea Putna, Mănăstirea Leimonos, Mănăstirea Dragomirna), trebuie amintit cântărețul Paisie, autointitulat pevet, în *Mineiul pe martie*, pe care l-a copiat la cererea lui Ștefan cel Mare, pentru Mănăstirea Dobrovăț, la anul 1504 (Ms. nr. 547 din fondul Bibliotecii Academiei Române).

Se poate spune că școala muzicală putneană reprezintă un exemplu pentru felul în care au fost delimitate detaliile activității muzicale desfășurate aici.

S-a pornit de la identificarea unor manuscrise de către istorici și filologi, a urmat etapa valorificării textului literar și a detaliilor oferite de diversele însemnări, au intrat apoi în preocupările unor muzicologi români și apoi și străini, în final bucurându-se de atenția unor bizantinologi de renume din țara noastră (George Breazul, Gheorghe Ciobanu, Titus Moisescu, Marin Ionescu, Grigore Panțiru ș.a.) și din universități străine: Anne Pennington, Dimitri Conomos, Jorgen Rasted, Dimitrije Stefanovici, Danica Petrović Stoyan Petrov, Miloš Velimirović etc.

În secolul trecut, Mihail Kogălniceanu, în căutarea vechilor documente istorice, pe care le-a publicat, descoperă câteva din aceste manuscrise², unele din păcate neidentificate în prezent, cum ar fi cel care a aparținut capelei domnești din Cetatea Neamțului. Austriacul Emil Kalužniacki găsisse la Mănăstirea Putna "un irmologhion greco-slav compus din patru volume inegale"³. Slavistul A.I. Iațimirski găsisse și el trei manuscrise în ctitoria putneană și face asupra lor aprecieri de ordin lingvistic⁴.

În 1910, Nicolae Iorga descrie un *Antologhion* putnean⁵, după care s-a așternut o lungă tăcere peste patrimoniul muzical scris și cântat în ctitoria ștefaniană. Se înregistrează doar prezentări sumare ale unor manuscrise, cuprinzând date elementare cu aspecte lingvistice și filologice, de obicei determinate de implicațiile culturale. Fenomenul înregistrat în cultura bizantină propriu-zisă, de abordare de pe diverse platforme generale, se repetă și în cultura românească, ignorându-se muzica pe care o conținea o semiografie necunoscută încă. S-a adăugat ceea ce unul dintre cercetătorii cei mai avizați ai școlii muzicale de la Mănăstirea Putna numea "lipsa de preocupare în această direcție a muzicologiei românești", lipsă determinată în cea mai mare măsură de "concepția că arta muzicală cultă se poate numi numai cea de tip occidental, nu și cea de tip bizantin"⁶. În anii primului război mondial Enescu încearcă împreună cu alți muzicieni locali să găsească secretele ascunse de semnele unor manuscrise, între care se aflau și unele putnene⁷.

În anul 1941, George Breazul ia în discuție un *Antologhion* putnean și admite existența la Putna a unei organizații școlare speciale⁸.

Bazându-se pe studiul lui Iațimirski, Raina Palikarova Verdeil lansează ideea că manuscrisul putnean descris de slavistul amintit ar fi o copie a unui imaginar manuscris bulgar, ce ar fi fost adus la Putna de un călugăr refugiat în Moldova în urma desființării de către otomani a celui de-al doilea țarat bulgar⁹.

Urmează istoricul R. Pava, care, în 1962, avansează ideea că manuscrisul lui Evstatie din 1511 cuprinde creații autohtone și, deci, ele sunt scrise de copiiști și parțial și de autori români¹⁰.

Pedagogia, prin Ștefan Bârsănescu, identifică în *Antologhiomul* lui Antonie Ieromonahul, din 1545, ceea ce el numește "cea dintâi metodică folosită în școala românească"¹¹.

Dintre bizantinologii români care s-au apropiat de manuscrisele putnene, încercând o primă investigare a problematicei vestitei vetre de cultură muzicală, trebuie amintit Grigore Panțiru, care se ocupă de două manuscrise, extrăgând din ele și două creații reprezentative, pe care le prezintă în notație bizantină și guidonică: *Chinonicul Paharul mântuirii...* de Dometian Vlahul și *Imnul Sf. Ioan cel Nou de la Suceava* al protopsaltului Evstatie¹².

Cel care și-a legat numele de punerea în lumină a tezaurului muzical din Mănăstirea bucovineană, identificând principalele manuscrise concepute și copiate aici, este bizantinologul Gheorghe Ciobanu. Împreună cu colaboratorii săi apropiați, Marin Ionescu și Titus Moisescu, a întocmit și a pus la dispoziția cercetării planul de investigare și de restituire al tezaurului putnean. Această activitate intensă și sistematică începea în 1964 cu un studiu general¹³ asupra culturii feudale și cu o prezentare succintă a principalului reprezentant al școlii bucovinene - Evstatie Protopsaltul - prezentare scrisă în colaborare cu Cristian Ghenea¹⁴ și se extindea în anii următori, cu conturarea anvergurii vetrei culturale de la Putna¹⁵ și a principalelor manuscrise putnene¹⁶. El va ajunge, împreună cu colaboratorii săi, la publicarea celor mai importante manuscrise din fondul putnean, risipit astăzi în multe țări ale lumii. Acțiunea pare a avea ca punct culminant și, în același timp, ca punct terminus, fața de proiectul inițial în publicarea de către Titus Moisescu a *Manuscrisului de la Dobrovăț* și prin întocmirea, împreună cu Marin Ionescu a Catalogului manuscriselor muzicale de la Putna¹⁷.

Vom încerca în continuare prezentarea succintă a celor 11 codice muzicale aparținând școlii putnene:

1.- Ms. 56/544/576 - *Putna II*, aflat în fondul Mănăstirii Putna - un *Stihirara*, copiat de un anonim în prima jumătate a secolului al XV-lea, probabil la Mănăstirea Neamț, din care descinde școala de la Putna. A fost legat ulterior cu unul din manuscrisele următoare - *Putna I* - recent tipărit în facsimil¹⁸;

2.- Ms. 350 din Muzeul de istorie din Moscova, la care se adaugă alte 14 file înstrăinate și aflate în prezent în fondul Bibliotecii Academiei de Științe din Petersburg - fond Iațimirski. Este cunoscutul astăzi *Antologhion* al lui Evstatie Protopsaltul Putnei, datat 1511 și el restituit recent în forma sa integrală¹⁹;

3.- Ms. 56/544/576 - *Putna I*, legat împreună cu cel amintit mai sus - *Putna II* și publicat împreună cu el. Este un *Antologhion* scris de un copist român și datat 1520;

4.- Ms. 1102 din Muzeul de istorie din Moscova, Colecția sinodală, *Antologhionul lui Evstatie Protopsaltul*, datat 1515. Cercetătorii manuscrisului și, în primul rând, Titus Moisescu, cel care l-a prezentat în forme succinte de mai multe ori²⁰, constată doar trei lucrări care se repetă față de *Antologhionul* precedent al lui Evstatie;

5.- Ms. 258 (filele 145-418) din fondul Mănăstirii Leimonos din insula Lesbos, semnalat de Anne Pennington²¹ și Dimitri Conomos²² și tipărit recent în facsimil²³. Este *Antologhionul* scris în 1527 la Mănăstirea Dobrovăț de diaconul Macarie, elev al școlii putnene;

6.- Ms. I-26 din fondul Bibliotecii Universitare "Mihai Eminescu" din Iași, un *Antologhion* al lui Antonie Ieromonahul, care-și consemnează și calitatea de peveț. Trecut prin mâna lui Kogălniceanu, manuscrisul, datat în anul 1545, a fost publicat recent în îngrijirea celor trei bizantinologi citați²⁴;

7.- Ms. 52/1886 din fondul Mănăstirii Dragomirna, un *Antologhion* scris de un copist anonim, pe la jumătatea secolului al XVI-lea și cercetat și de Dimitri Conomos în documentarea sa prin mănăstirile din nordul Bucovinei și din Moldova Centrală;

8.- Ms. slavon nr. 283 din Biblioteca Academiei Române, considerat de unii cercetători *Liturghier*, de alții *Antologhion*, cuprinzând în realitate numai cântări de la cele trei liturghii ortodoxe²⁵. Cele 240 de file nu trădează nici un fel de date despre copist și a fost datat la mijlocul secolului al XVI-lea;

9.- Ms. slavon nr. 284 din același fond al Bibliotecii Academiei Române, un *Antologhion* din aceeași perioadă a mijlocului secolului al XVI-lea;

10.- Ms. nr. 816 din fondul Bibliotecii de istorie bisericească din Sofia, scris pe 234 file, în aceeași perioadă, de un copist anonim;

11.- Ms. slavon nr. 12 din fondul Bibliotecii Universității din Leipzig, identificat de Jorgen Rasted²⁶, un *Antologhion* scris înainte de anul 1570, de un copist al cărui nume nu se cunoaște și publicat recent de Titus Moisesescu²⁷;

Încercăm să prezentăm într-o formă sintetică, principalele repere ale acestui inestimabil tezaur muzical din secolele al XV-lea - XVI-lea:

- limba preponderentă a cântărilor este cea greacă; Gheorghe Ciobanu demonstrând aceasta cu puterea procentelor - 91,60%, în timp ce pentru cele în limba slavonă procentul este doar de 8,40% pentru cele nouă manuscrise putnene, câte se cunoșteau la vremea elaborării studiului în cauză²⁸;

- slavona veche bisericească apare și în însemnările marginale din unele manuscrise;

- într-unul dintre manuscrise apar și elemente ale alfabetului glagolitic, fiind vorba de elemente criptografice;

- încadrarea unor manuscrise este deci eronată, neavând în vedere frecvența limbii cântărilor;

- au fost semnalate și cântări bilingve (greacă și slavonă);

- patru manuscrise putnene au în cuprinsul lor și propedii, considerate justificat "cele dintâi însemnări teoretice muzicale cunoscute până acum în codicele medievale românești"²⁹: *Antologhionul* lui Evstatie (1515), *Antologhionul* lui Antonie (1545), *Antologhionul* de la Leipzig (ante 1570) și *Anastasimatarul* de la București - al II-lea sau al III-lea pătrar al secolului al XVI-lea;

- majoritatea manuscriselor sunt antologhioane, cu excepția stihirariului și al liturghierului amintite;

- cele nouă antologhioane sunt diferite atât din punctul de vedere al copiștilor, al epocii în care au fost scrise dar și al conținutului, vădind însă o unitate stilistică ce nu le deosebește radical de cele grecești din alte părți ale lumii, neieșind deci din matca muzicală tradițională bizantină;

- cântările cuprind largul repertoriu al sărbătorilor de peste an și al principalelor servicii de cult: vecernii, utrenii, liturghii, atrăgând atenția îndeosebi următoarele genuri și specii: psalmi, tropare, condace, stihiri, irmoase calofonice, megalinarii, slave, anixandare, polieleie, prochimene, aleluiare, heruvices, chenonice, trisaghioane, axioane, răspunsuri mari, cântările de la liturghie având în vedere toate cele trei tipuri ortodoxe;

- cântările reprezintă cele trei stihuri de bază ale imnologiei ortodoxe: irmologic, stihiraric și papadic;

- notația folosită este cea cucuzeliană;

- autorii greci reprezentați în manuscrisele putnene sunt cei mai importanți din perioada secolelor XIII-XV: Ioan Glykys, Ioan Cucuzel, Ioan Kladas, Manuel Hrisafes, Agalian, Agathon, Gherasim, Corones, Loghin etc.;

- o mențiune aparte merită psaltul sârb, Ștefan Sprina, cel care a atras atenția multor bizantinologi străini asupra școlii putnene;

- multe dintre cântările celor unsprezece manuscrise aparțin psaltilor putneni, printre cei atestați în mod sigur ca fiind români numărându-se Evstatie Protopsaltul, Dometian Vlahul, Antonie Ieromonahul și Theodosie Zotica;

- alături de aceștia, menționați în manuscrise în calitate de autori de cântări, mai trebuie pomenit și diaconul Macarie de la Dobrovăț, școlit mai mult ca sigur la Putna lui Ștefan cel Mare și Sfânt;

- inventarul general al cântărilor cuprinse în cele 11 manuscrise, realizat după inventarierea ultimului din cele publicate, relevă faptul că până în prezent din totalul de 480 de creații, 190 aparțin autorilor români³⁰;

- în pofida acestui număr impresionant de creații, poate fi acceptată o varietate în unitate - consemnată de același bizantinolog, Titus Moisescu³¹.

Specialiștii au luat în discuție și răspândirea cântărilor putnene, în special, în spațiul rusesc și ucrainean, unde au fost depistate cu elementul distinctiv "putnean" ("raspev putnyi")³².

Rămân și multe întrebări nerezolvate: ce de chiar în timpul lui Evstatie se împuținează și apoi chiar dispar cântările în limba slavonă?; de ce nu mai apar creațiile autorilor putneni dincolo de pragul secolului al XVII-lea, când dispar și cântările în limba slavonă cu notația bizantină? ș.a.m.d.

Așa cum s-a văzut din prezentarea făcută, descoperirea și punerea în valoare a tezaurului muzical putnean s-a făcut în timp și în mod progresiv, încât precauția ne obligă să lăsăm loc pentru eventualele surprize pe care ni le poate oferi viitorul, cunoscut fiind faptul că mai există încă fonduri arhivistice necunoscute, iar unele manuscrise semnalate la Putna nu au fost încă identificate. De mai mulți ani cifra documentelor putnene a tot sporit, cel de-al XI-lea fiind cunoscut doar în ultimii zece ani. Dar pe baza a ceea ce se cunoaște până în prezent se pot trage concluziile de mai sus, care pot fi sporite doar cantitativ, reperiile mari ale acestui puternic și unic, în felul său, centru muzical românesc de învățare, practicare și scriere a muzicii bizantine, fiind stabilite pe baza a ceea ce se cunoaște până în prezent.

Trebuie menționat ca un început ce va continua în perioadele următoare, debutul melodicii bizantine practicate în ctitoria Binecredinciosului voievod Ștefan cel Mare și Sfânt, în creații de factură occidentală, prin lucrarea unui fiu al acestor plaiuri, Viorel Munteanu, premiată de Academia Română, *Glasurile Putnei*. Lucrarea pentru orchestră de cameră este bazată pe o creație a putneanului Dometian Vlahul, pe textul tradus de slavistul Nichita Smochină³³: "Țară de Sus/Bucură-te și cântă;/Soare prin sorii ramurii noastre,/Glas între glasuri rodești..."

NOTE

1. Octavian Lazăr Cosma, *Hronicul muzicii românești*, vol. I, Editura muzicală, București, 1973, p. 159.

2. Mihail Kogălniceanu, *Cronicele românești*, Ediția a II-a, tom I, Imprimeria Națională, București, 1872, p. XVIII.

3. Emil Kalužniacki, *Beitrag zur älteren Geheimschrift der Slaven* (Contribuții referitoare la scrierea secretă mai veche a slavilor), Wien, In Commission bei Carl Gerold's Sohn, 1883, p. 3; republicat în *Scrieri și adnotări despre muzica românească veche* de Corneliu Buescu, vol. I, Seria *Izvoare ale muzicii românești*, vol. X, Editura muzicală, București, 1985, p. 44.

4. A.I. Iațimirski, *Kirilovskia notnyie rucopisi s glagoliaskimi tainispisnymi*, în *Sesti statej po slavianskoi i ruskoj pisjmenosti*, Moscova, 1901; republicat în versiune românească - *Manuscrisele notelor chirilice cu însemnări ale criptogramelor în scris glagolitic*, în *Șase articole despre scrierea slavă și rusă*, în Corneliu Buescu, *op. cit.*, pp. 68-95.

5. Nicolae Iorga, *Doamna lui Ieremia Vodă*, în "Analele Academiei Române" seria II, tom XXXII, *Memoriile secțiunii istorice*, Institutul de arte grafice Carol Göbl, București, 1910, Extras, p. 4.

6. Gheorghe Ciobanu, *Studii de etnomuzicologie și bizantinologie*, vol. I, Editura muzicală, București, 1974, p. 265.

7. Pentru detalii asupra acestei probleme a se vedea: Vasile Vasile, *Activitatea muzicală ieșeană în anii primului război mondial, în Marile evenimente istorice ale anilor 1848 și 1918 și muzica românească*, Editura muzicală, București, 1979, pp. 149-199.
8. George Breazu, *Învățământul muzical în Principatele Românești de la primele începuturi până la sfârșitul secolului XVIII*, în: "Anuarul Conservatorului de muzică și artă dramatică din București pe anul 1941-1942", retipărit în George Breazu, *Pagini din istoria muzicii românești*, Ediție îngrijită de Gheorghe Firca, Editura muzicală, București, 1970, pp. 39-40.
9. R. Verdeil Palikarova, *La musique byzantine chez les bulgares et les russes*, Copenhagen, Elnar Munksgaard, Byzantine Institut, Boston, 1953, p. 215.
10. R. Pava, *Cartea de cântece a lui Evstatie de la Putna*, în "Studii și materiale de istorie medie", vol. V, București, 1962, pp. 335-347.
11. Ștefan Bărsăneanu, *Pagini nescrise din istoria culturii românești (sec. XVI)*, Editura Academiei, București, 1971, p. 212.
12. Grigore Panțiru, *Școala muzicală de la Putna 1. Manuscrise muzicale neidentificate 2. Un vechi imn despre Sfântul Ioan cel Nou de la Suceava*, în "Studii de muzicologie", vol. VI, Editura muzicală, București, 1970, pp. 29-67.
13. Gheorghe Ciobanu, *Aspecte ale culturii muzicale în epoca feudală*, în "Muzica", București, An. XIV, nr. 5-6, mai-iunie, 1964, pp. 57-59.
14. Gheorghe Ciobanu, și Cristian Ghenea, *Un creator de muzică la începutul secolului al XVI-lea*, în "Muzica", București, An. XIV, nr. 5-6, mai-iunie, 1964, pp. 60-66.
15. Gheorghe Ciobanu, *Școala muzicală de la Putna*, în "Muzica", București, An. XVI, nr. 9, septembrie, 1966, pp. 14-24.
16. Idem, *Manuscrisele de la Putna și unele probleme ale culturii muzicale medievale românești*, în "Revue Roumaine d'Histoire des Arts" (Série Musique-Théâtre-Cinéma), București, Tom XII, 1976, pp. 65-77. Idem, *Manuscrisele muzicale de la Putna și problemele raporturilor muzicale româno-bulgare în perioada medievală*, în "Studii de muzicologie", vol. XII, București, Editura muzicală, 1976, pp. 99-118, cărora se adaugă în continuare (pp. 323-378) și următorul studiu -*Manuscrisul muzical al lui Evstatie Proptopsaltul de la Putna (1511)*.
17. Titus Moisescu, și Marin Ionescu, *Catalog al manuscriselor de la Putna*, Biblioteca Uniunii Compozitorilor și Muzicologilor din România, nr. 23. 253. Prezentarea acestui catalog, însoțit de trei exemple muzicale în dublă notație, bizantină și guidonică, din creația lui Evstatie (*Cinei Tale celei de taină... Gustați și vedeți... și Trupul lui Hristos primiți...*) este făcută în revista "Muzica", București, An. III, nr. 3 (11), iulie-septembrie, 1992, pp. 113-129.
18. *Manuscrisul nr. 56/544/576 de la Mănăstirea Putna*, "Antologhion", Ediție îngrijită, prefațată și adnotată de Gheorghe Ciobanu, Marin Ionescu și Titus Moisescu, Seria "Izvoare ale muzicii românești", vol. III - Documenta, București, Editura muzicală, 1980; *Școala muzicală de la Putna Ms. nr. 56/544/576 I. P. Stihirar*, Transcripta, Transcrieri în notație liniară de Gheorghe Ciobanu, Marin Ionescu, Titus Moisescu, Seria "Izvoare ale muzicii românești", vol. III, B, Transcripta, București, Editura muzicală, 1984.
19. *Antologhionul lui Evstatie Proptopsaltul Putnei*, Ediție îngrijită și adnotată de Gheorghe Ciobanu, Marin Ionescu, Titus Moisescu. Prefață și studiu introductiv de Gheorghe Ciobanu, Seria "Izvoare ale muzicii românești", vol. V - Documenta, Editura muzicală, București, 1983.
20. Titus Moisescu, *Creația muzicală românească de tradiție bizantină din secolele XV-XVI. I. Evstatie Proptopsaltul Putnei*, în "Studii și cercetări de istoria artei", seria Teatru-Muzică-Cinematografie, Tom XXXVIII, București, 1991, pp. 15-40. Idem, *Quelques aspects plus particuliers du déchiffrement et de la transcription de la musique de tradition byzantine*, Transcripta IV, în "Revue Roumaine d'Histoire de l'Art" Serie Théâtre, Musique, Cinéma, Tome XXVIII, Editura Academiei Române, București, 1991, pp. 25-49. Idem, *Nouveaux documents sur la musique médiévale roumaine: Anthologion de 1515 d'Evstatie de Putna*, în "Revue roumaine d'Histoire de l'Art", Série Théâtre-Musique-Cinéma, Tome XXIII, 1986. Moisescu, Titus și Ionescu, Marin, *Un catalog al manuscriselor muzicale de la Putna*, în Muzica, București, An. III, nr. 3(11), iunie-septembrie 1992, pp. 113-129.
21. Ann E. Pennington, *Music in Sixteenth-Century Moldavia: New Evidence*, în *Oxford Slavonic Papers*, New Series, volume XI, 1978, pp. 64-83; republicat în ediție bilingvă (engleză și română) în: Pennington, Anne E., *Music in medieval Moldavia - Muzica în Moldova medievală*, cu un eseu de D. Conomos, Ediție îngrijită de Titus Moisescu, traducere din limba engleză de Constantin Stih-Boos, Editura muzicală, București, 1985, pp. 58-99.
22. Dimitri Conomos, *Mănăstirea Putna și tradiția muzicală a Moldovei în secolul al XVI-lea - The Monastery of Putna and the Musical Tradition of Moldavia in the Sixteenth Century*, în Pennington, Anne E., op. cit., pp. 226-227.

23. Titus Moisescu, *Manuscrisul de la Dobrovăț, Ms. 258/Leimonos*, seria "Izvoare ale muzicii românești", vol. XI - Monumenta, "Școala muzicală de la Putna", Editura muzicală, București, 1994.
24. *Școala muzicală de la Putna*, Manuscrisul nr. I-26/Iași, Antologhion din Biblioteca Centrală Universitară "Mihai Eminescu", Iași, Ediție îngrijită, prefatăată și adnotată de Gheorghe Ciobanu, Marin Ionescu și Titus Moisescu, seria "Izvoare ale muzicii românești", vol. IV-Documenta, Editura muzicală, București, 1981.
25. Gheorghe Ciobanu, *Studii de etnomuzicologie și bizantinologie*, vol. III, Editura muzicală, Burești, 1992, p. 64.
26. Titus Moisescu, *Prolegomene bizantine, Muzica bizantină în manuscrise și carte veche românească*, Editura muzicală, București, 1985, p. 53, nota 17.
27. *Școala muzicală de la Putna*, Manuscrisul nr. 12/Leipzig, Antologhion, seria "Izvoare ale muzicii românești", vol. VI-Monumenta, Ediție îngrijită, prefatăată și adnotată de Titus Moisescu, Editura muzicală, București, 1985.
28. Gheorghe Ciobanu, *op. cit.*, p. 65.
29. Titus Moisescu, *Gramatici de muzică bizantină I. Vaticanus Barberinus graecus 300 (secolul XV)*, în: "Studii și cercetări de istoria artei", Seria Teatru-Muzică-Cinema, Tom 40, Editura Academiei Române, București, 1993, p. 74.
30. Titus Moisescu, *Muzica bizantină în evul mediu românesc*, în "Muzica", București, an IV, nr. 2 (14), aprilie-iunie, 1993, p. 124. Într-o formă amplificată studiul a apărut sub titlul: *La muzica bizantina nel medioevo romano* în "Danubio Una civiltà musicale", Trieste, vol. IV, 1994.
31. Idem, *Putna - centru de cultură muzicală medievală românească*, în "Studii de muzicologie", vol. XVII, Editura muzicală, București, 1983, p. 187.
32. Gheorghe Ciobanu, *Școala muzicală de la Putna*, în "Muzica", București, An XVI, nr. 9, septembrie 1966; republicat în "Studii de etnomuzicologie și bizantinologie", vol. I, p. 271
33. Pentru detalii asupra acestei lucrări închinată Putnei și inspirată din tezaurul melodic putnean, a se vedea: Vasile Vasile, *Glasurile Putnei de Viorel Munteanu*, în "Muzica", București, an XXXII, nr. 6 (357), iunie 1982, pp. 9-11.

Summary

The author makes a history of this subject, emphasizing the importance of the last results obtained by the scientific investigators. They estimate that the most works concentrated on this subject and consider that the Musical School from Putna descends from another school, elder then this one, wich already existed at Neamț Monastery.

There are mentioned the scientific investigators who discovered and analysed the Putna manuscripts (Mihail Kogălniceanu, Nicolae Iorga) as well as the ones who contributed to the clarifying of the hidden secrets of some manuscripts' signs: George Breazu, Grigore Panțiru, Gheorghe Ciobanu. The author points out the existence of some unknown archivistice fonds or of some unidentified manuscripts.